

Az esztétika kopernikuszi fordulata Fichténél

Kulcsszavak: *produktív képzelőerő, szellem, műalkotás, interszubjektivitás, felszólítás, Schiller*

Bár a tudománytannak elvileg egyetlen rendszerbe kellene foglalnia a filozófia minden klasszikus részterületét, részletes művészetfilozófiát és esztétikát Fichte nem dolgozott ki. Az egyetlen ilyen tárgyú publikált írásának (*A szellem és a betű a filozófiában*) sem volt önálló tárgya a művészet, és hogy mégis így tűnik, annak az az oka, hogy egy befejezetlen mű három fiktív levélből álló első részéről van szó. Fichte esztétikafelfogásának eredetisége ugyanis egyéb körülményekkel együtt azt eredményezte, hogy Schiller 1795 nyarán visszautasította az első elkészült rész közlését *Hórák* című lapjában, a sértett filozófus pedig nem fejezte be a szöveget.

Fichte elgondolása az volt, hogy propedeutikai jellegű egyetemi előadásai közül dolgoz át néhányat a folyóirat számára. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az előadások közül többnek is fennmaradt a kézírata, így ezek szövegét összehasonlíthatjuk a végül Fichte saját lapjában 1800-ban publikált változattal.¹ Három előadás viselte *A szellem és a betű a filozófiában* címet, és ezek közül az első az, amelyiket Fichte alaposan átírt és nagymértékben kibővített, hogy első része legyen a *Hórák*ba szánt nagyobb egésznek. Az elkészült szöveg terjedelmét összevetve a tervezett teljes terjedelemmel²

1 Az előadások szövegét lásd: Lauth, Reinhard et al. (szerk.): *Johann Gottlieb Fichte Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. Frommann-Holzboog, Stuttgart 1962–2010, (A továbbiakban: GA) II, 2, 305–367. A levelek szövegét lásd: GA I, 6, 333–361.

2 Vö. Schiller levele Fichtéhez, 1995. június 24. In Oellers, Norbert (szerk.): *Schillers Werke. Nationalausgabe*. 27. kötet: Schillers Briefe 1794–1795. Böhlau Nachfolger, Stuttgart–Weimar 1989, (A továbbiakban NA) 201.), valamint: Fichte levele Schillerhez, 1795. június 27. GA III, 2, 337.

megállapítható, hogy az első előadás témáját feldolgozó egység nagyjából a tervbe vett mű egyharmadát teszi ki. Ebből arra következtethetünk, hogy a hiányzó részek tematikája a második és harmadik előadásának felet volna meg, vagyis ezek már nem kötődtek volna szorosan a művészet kérdéseéhez.

Schiller döntésének, amellyel elutasította a mű közlését, formai és tartalmi oka is volt, ám ellenvetései végső forrását bizonyára Fichte egyik levele ragadja meg legpontosabban: „Ön egyáltalán nem értette meg az alapgondolatot”.³ Fichte már a tudománytan első vázlatában megtette az első lépéseket egy „*Az ítélőerő kritikája* teoretikus igájától megszabadított esztétika”⁴ felé, ám a döntő lépés az volt, hogy az esztétikai elmélet *centrumából* eltávolította az ítélőerőt és vele együtt természetesen az ízlést is. Esztétikája központi kategóriájává a szellemet tette meg, vagyis azt, „amit más-különb *produktív képzelőerőnek* nevezünk”.⁵ Ezzel meglazította az esztétika, illetve az aisztézisz és egyáltalán az érzékiség közötti viszonyt. A produktív képzelőerő ugyanis olyan „ős-anyagot” formál meg és tesz a képzetek anyagává, amelyet eleve az énben talál,⁶ ez pedig nem más, mint az érzés. Ennek eredetével esztétikai szövegeiben Fichte sehol nem foglalkozik, ehelyett arra a sajátos aktusra összpontosít, amellyel az érzésből képzetet teremtünk. Ez összhangban van azzal, hogy a tudománytannak egyébként sem az adott és annak az adódása áll a középpontjában, hanem az öntevékenység, vagyis a külső befolyástól mentes, pusztán az énből kiinduló cselekvés.

Az erre irányuló ösztönünk többféleképpen is megnyilvánulhat. Mindenekelőtt a megismerés során végzett képzetalkotás spontaneitásában, amikor tárgyuknak megfelelő képzeteket kívánunk kialakítani. Másodsor gyakorlati ösztönként, amikor egy szabadon

3 GA III, 2, 336.

4 Piché, Claude: The Place of Aesthetics in Fichte's Early System. In Breazeale, Daniel–Tom Rockmore (eds.): *New Essays on Fichte's later 'Jena Wissenschaftslehre'*. Northwestern University Press, Evanston, Illinois 2002, 299–316.; 304.

5 GA II, 3, 316. Vö: GA II, 3, 323.

6 GA II, 3, 229., 311, 317

kialakított képzetnek megfelelő tárgyat akarunk létrehozni.⁷ „Az ösztön az egyik esetben sem egyedül a képzetre, és nem is egyedül a dologra, hanem a kettő közötti harmóniára irányul.”⁸ Fichte szerint azonban az öntevékenység ösztönének létezik egy harmadik megnyilvánulása is, amelyet, „mivel a maga általánosságában még nincs neve, ideiglenesen úgy kívánunk hívni, ahogy eddig az egyik ágát hívták”⁹ vagyis esztétikai ösztönnek. Az elnevezést az indokolja, hogy az esztétika (is) olyan képzetekkel foglalkozik, amelyeket nem azért alkotunk, hogy pontosan leképezzünk velük valamit, és nem is azért, hogy valamit nekik megfelelővé alakíthassunk, hanem önmagukért akarjuk őket. Az esztétika területén az ösztön célja a képzet maga: „a képzet pusztán a képzet kedvéért”.¹⁰

Az így felfogott esztétika közvetítő szerepet tölt be az elméleti és a gyakorlati filozófia között. Hiszen az előbbi tárgya, a megismerés Fichte szerint nem valósulhatna meg, ha csak egy adott dolognak megfelelő képzetre törekednénk, és nem akarnánk a képzetet mint olyant önmagáért is. Ugyanígy lehetetlen volna a gyakorlati filozófia tárgya is, vagyis az a törekvésünk, hogy valamit egy képzetnek megfelelővé alakítsunk, ha nem volna meg bennünk annak az ösztöne és képessége, hogy minden tapasztalattól függetlenül képzeteket alkossunk, amelyeknek azután érvényt próbálunk szerezni a tapasztalat világában.¹¹ Az esztétikai ösztön tehát olyan értelemben közvetít a két másik között, hogy mindkettőt megalapozza, de csak azért lehet közvetítő, mert éppúgy a produktív képzelőerővel, a szellemmel áll kapcsolatban, mint azok. „Általában véve a szellemet, avagy a produktív képzelőerőt [...] úgy írhatjuk le, mint érzések tudatba emelésének képességét.”¹² Ebből a szempontból mellékes, hogy milyen célból alkotunk képzetet, azért, hogy megismerjünk vala-

7 Mint látni fogjuk, itt nemcsak a mindennapi élet célfogalmak vezérelte világműködésére kell gondolni, hanem – különös módon – arra is, amikor egy művész előzetes terve alapján elkészíti a műalkotást.

8 GA I, 6, 342.

9 GA I, 6, 341.

10 GA I, 6, 341.

11 GA I, 6, 343.

12 GA II, 3, 317. Vö. GA II, 3, 323.

mit, azért, hogy célokat tűzzünk ki a cselekvésünk számára, vagy a képzetalkotás célja közvetlenül a képzet maga. Ami mindezekben a cselekvésekben közös, az az öntevékenység. Ellentétben a reproductív képzelőerővel, amely csak újraalkotja vagy újrarendezi azt, ami már korábban is a tudatban volt, „a produktív képzelőerő nem újít meg, hanem legalábbis az empirikus tudat számára mindenestül teremtő, és a semmiből teremtő. [...] Létrehozza a képzet anyagát, egyetlen alakítója annak, ami az empirikus tudatunkban előfordul, magának e tudatnak a teremtője.”¹³ Amikor az empirikus tudatot és annak meghatározott képzeteit nem valami más célból hozza létre, hanem csak azért, hogy legyenek, akkor a teremtő képzelőerő *esztétikai*.

E felfogás szerint az esztétikának nem központi témája az aisztheszisz, az érzékiség, mert éppúgy a spontaneitás a lényege, mint ahogyan a megismerésnek vagy a szabad cselekvésnek is. Ha Kant kopernikuszi fordulata abban állt, hogy a megismerés elméletében minimálisra csökkentette a receptivitás szerepét a spontaneitásével szemben, és hogy *A tiszta ész kritikájának* csak néhány paragrafusnyi mondanivalója volt az érzékiségről, az is jórészt az érzékiség a priori formáiról, amelyek révén a szubjektum máris konstitutívan viszonyul a természethez, az érzékelésről pedig alig mondott többet, mint amennyit az afficiáció fogalma sugall, akkor nem túlzás Fichténél az esztétika kopernikuszi fordulatáról beszélni.¹⁴ Az esztétika legfőbb tárgya nála nem a befogadás, még csak nem is valami adott és az általános viszonyának a megítélése, hanem a szabad, szellemi *teremtés*. Fichte nyilvánvalóan Kanttal polemizál, amikor kijelenti: „Az ízlés az adottat ítéli meg, a szellem teremt”.¹⁵ Hiszen az ízlés és az ítélőerő a kanti elmélet központi fogalmai, és ezekről Fichtének alig van mondanivalója. Nemcsak

13 GA II, 3, 316.

14 Radrizzani, Ives: Von der Ästhetik der Urteilskraft zur Ästhetik der Einbildungskraft, oder von der kopernikanischen Revolution der Ästhetik bei Fichte. In Fuchs, Erich–Marco Ivaldo–Giovanni Moretto (szerk.): *Der transzendentalphilosophische Zugang zur Wirklichkeit. Beiträge aus der aktuellen Fichte-Forschung*. Frommann-Holzboog, Stuttgart–Bad Cannstatt 2001. 341–359.; 359.

15 GA I, 6, 352.

azért, mert esztétikai előadása éppúgy, mint esztétikai levelei címük szerint is a szellemmel kívánnak foglalkozni, hanem azért is, mert az esztétikának csak azok az aspektusai érdeklők, amelyek az ember határtalan spontaneitásával kapcsolatosak. Mivel az esztétikai ösztön meghatározása csak annyit foglal magában, hogy olyan képzetekre irányul, amelyeket önmagukért akarunk, esztétikainak bizonyul a reprodukáló képzelőerő vagy esetleg még kevésbé spontán képességeink is, feltéve, hogy képesek vagyunk általuk ilyen képzetekhez jutni. Fichte mégis kizárólag a produktív képzelőerő teremtő aktusával foglalkozik, és ezzel az esztétika más hagyományos témáit másodlagossá vagy alárendeltté minősíti.

Ha *Az ítélőerő kritikájának* egy megkülönböztetéséből indulunk ki, amely szerint a „szép tárgyak szépségük szerinti *megítéléséhez ízlés*, magához a szép művészethez viszont, vagyis a szép tárgyak *létrehozásához* zseni szükségeltetik”,¹⁶ akkor úgy tűnhet, hogy Fichte produktív képzelőerőre alapozott esztétikájának, pontosabban esztétikája központi és valóban újszerű részének semmi mondánivalója nem lehet sem a természeti szépről, sem a műalkotások befogadásáról. Bár ez az esztétika valóban „a művészi alkotómunka elméletének”¹⁷ tekinthető, és tényleg nem szolgáltat támpontot a természeti szép értékeléséhez,¹⁸ a művészi szép befogadásának kérdése mégis integráns része. S még akkor is, ha csak áttételesen beszél róla, ez az a terület, ahol Fichte esztétikája a legeredetibbnek bizonyul, és valódi kopernikuszi fordulatot hajt végre, amelyet abban a tételben foglalhatunk össze, hogy a műalkotásokkal való találkozás, az úgynevezett befogadás is konstrukció vagy produkció. A befogadó nem *igazodik* a műalkotáshoz, ezért maga is alkotó.

A művészet és a filozófia befogadásának kérdései Fichte számára szorosan kötődnek egymáshoz. Szerinte Schiller kifogásai jórészt

16 Kant, Immanuel: *Az ítélőerő kritikája* (ford. Papp Zoltán), Ictus, Szeged 1996–97, 237.

17 Piché: The Place of Aesthetics in Fichte's Early System. 304.; Adler, Anthony Curtis: The practical absolute. Fichte's hidden poetics. *Continental Philosophy Review* 40 (2007) 4. 407–433. 409., 414.

18 Vö. Piché: The Place of Aesthetics in Fichte's Early System. 304–305.; Adler: The practical absolute. 412.

abból fakadnak, hogy „nem is sejti, mi mindenre terjed ki az, amit ideiglenesen esztétikai ösztönnek” hívott.¹⁹ Láttuk, hogy olyasvalamit akart így nevezni, aminek „a maga általánosságában még nincs neve”, de egyik ága az esztétikai jelzõt viseli. Mind *A szellem és a betű a filozófiában*, mind Fichte és Schiller vitája értelmezéséhez az a felismerés jelenti a kulcsot, hogy a másik ág a filozófia, pontosabban a filozofálás egy módja. Schiller kifogásolta, hogy Fichte túlságosan hosszan időzött a művészetnél, bár írása címe szerint a filozófiáról kívánt értekezni. Ezt azért is tartotta elfogadhatatlannak, mert a művészetben tetten érhető szellem és a filozófia szelleme között oly mérhetetlen távolságot látott, hogy „salto mortale” nélkül nem lehet az egyikről a másikig eljutni. Az előbbi ugyanis esztétikai minőség, amely nem áll ellentétben a betűvel, és még a szellemet tisztán elének táró filozófiai művekből is hiányozhat.²⁰ Nyilvánvaló, hogy Schiller interpretációját az az intuíció vezérli, hogy legalább is a filozófiában a szellem és a betű ellentétes egymással. Fichte viszont képtelenségnek tartja ezt a szembeállítást,²¹ mégpedig nemcsak a művészet, hanem a filozófia esetében is. A szellemre szerinte mindkét területen jellemző, hogy testet ölt magára,²² és ez e területek rokonságát tanúsítja, sőt, éppen ez az, ami miatt Fichte, jöllehet a filozófiáról akart írni, az első három levélben kizárólag a művészetrel foglalkozott. A filozófiát ugyanis a művészet analógiájával akarta bemutatni. Nála „a művészet [...] főképp példaként nyer jelentőséget, a filozófia képe lesz belőle”.²³

Ezt azonban Schiller nem tudhatta. Talán ha jobban érti a fichtei filozófia szellemét, sejtethete volna, hogy amiről az első három levélben olvasott, az egy analógia egyik tagja csupán, és kitalálhatta volna, hogy milyen módon fog hozzá kapcsolódni a másik. *A szellem és a betű a filozófiában* című előadások közül a másodiknak a szövegében, amely minden bizonnyal az ugyanezt a címet viselő levelek soron

19 GA III, 2, 338.

20 NA 27, 201, Vö. a levél további vázlatainak megfogalmazásával: 366., 368

21 GA III, 2, 337–338.

22 GA II, 3, 319–320.

23 Weissberg, Liliane: *Geistersprache. Philosophischer und literarischer Diskurs im späten achtzehnten Jahrhundert*. Königshausen & Neumann, Würzburg 1990. 215.

következő darabjainak az alapja lett volna, az első előadás rövid összefoglalása után ott is áll a figyelmeztetés. „Önök tudják, hogy ezt az általános vizsgálódást [a szellem testet öltéséről a művészet területén] nem másért végeztem, mint hogy alaptételeit a filozófiára alkalmazzam.”²⁴ Fichte propedeutikai előadásainak egyik célja az volt, hogy úgy mutassa be a filozófiát, mint amiben a szellem, mégpedig ugyanaz a szellem, ugyanaz a produktív képzelőerő működik, mint a művészetben. „Amennyire *én* tudom – replikáz Schiller hasonló grammatikájú bírálatára –, a szellem a filozófiában és a szellem a szépművészetben éppen olyan közeli rokonságban áll egymással, mint minden azonos nembe tartozó faj”.²⁵ Akkor értjük meg, hogy milyen közeli rokonok, ha számításba vesszük, hogy a legközelebbi nem, amelybe mindketten tartoznak, nem egyszerűen a szellem, a produktív képzelőerő, amely az érzéseket a képzetek létrehozása céljából a tudatba emeli (ez ugyanis a megismerés és a gyakorlati cselekvés során is megtörténik), hanem a produktív képzelőerőnek az a speciális fajtája, amelyiket az esztétikai ösztön mozgatja. Fichte szerint a filozófiában „olyan ösztön [nyilvánul meg], amely a képzetekre a képzetek kedvéért irányul, és amely egyszersmind végső alapja a szépművészetnek, az ízlésnek stb. is”.²⁶

A filozófia és a művészet közti analógiát az is alátámasztja tehát, hogy mindkettő az esztétikai ösztönből fakad. Ez azonban azt is jelenti, hogy a filozófiai rendszereket is olyan képzetek összességé-ként kell meghatározoznunk, amelyeket önmagukért akarunk, szemben például azokkal a képzetekkel, amelyeket a megismerés ösztöne révén alakítunk ki. Fichtét azonban *A szellem és a betű a filozófiában* címet viselő előadásokban és levelekben nem annyira a filozófia vagy a művészet mibenléte foglalkoztatja, még csak nem is a kettő kapcsolata, hanem az interszubsztitívitás problémája. Konkrétan az a kérdés, hogy ha a filozófiai zseni csakúgy, mint a művészi zseni²⁷

24 GA II, 3, 323.

25 GA III, 2, 336.

26 GA III, 2, 336.

27 Vö. Fichte, Johann Gottlieb: A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról (ford. Felkai Gábor). In: Felkai Gábor: *Fichte*. Kossuth, Budapest 1988, 185–231.; 222.

a produktív képzelőerő révén saját törvényei szerint hozza létre a képzeiteit, hogyan tudja ezeket másokkal is megosztani, avagy hogyan valósulhat meg a művészet és a filozófia befogadása.

Ezt a problémát saját előadói és írói gyakorlata vetette fel. Rendszere ugyanis még a legendásan érthetetlen kanti filozófiánál is felfoghatatlanabbnak bizonyult. Reinhold például, aki magabiztosan mozgott a kanti tanokban, bevallotta, hogy a tudományt „az alapeszme tekintetében még egyáltalán nem sikerült megérten[ie]”.²⁸ A tudományt befogadásának sajátos és elkerülhetetlen nehézségekkel kell megküzdenie, mivel nem objektív igazságokat akar közölni, nem olyan tételeket, amelyek valamiképpen leolvashatók a tényekről, vagy legalábbis azokon ellenőrizhetők, hanem radikális transzcendentálfilozófiaként a szubjektum külső nézőpontból megragadhatatlan spontaneitása a tárgya. Az énről kíván beszélni, amely teljességgel önmagát tételezi, és amelybe kívülről semmiféle hatás nem kerül bele, még a képzetek anyaga sem. Ezért amikor a filozófus megfigyeli önmagában az ént, és állításokat tesz róla, nem mond semmit *arról* az énről, amelyet a hallgatója figyelhet meg önmagában. Az én ugyanis csak önmaga számára létezik. Amit a filozófus saját énjének működéséről megállapít, az másokkal nem közölhető.

Az ember mégis közölni akarja önmagát és mindazt, amit a szelleme teremt. A közlés lehetőségének problémája a szellem és a betű, a szellem és egyáltalán a test²⁹ viszonyának kérdését veti fel, mert egy szellemi lény számára „csak a testi világ áll rendelkezésre az önmaga és más szellemi lények közötti közvetítés eszközeként”.³⁰ Ha a maga komplexitásában kívánnánk a szellem testi síkon történő kommunikációját tárgyalni, legalább három alapvető kérdés megválaszolásával kellene kezdenünk: először: ha az énbé semmi nem kerül be kívülről, mit jelent az, hogy tapasztalatunk

28 Reinhold levele Fichtéhez, 1795. január 7. In Fichte, Johann Gottlieb–Karl Leonard Reinhold: Fichte és Reinhold levelezése (ford. Weiss János). *Magyar Filozófiai Szemle* 48 (2004) 1–2. 27–195.; 53.

29 Vö. az első előadás alcímével: „A szellemről és egyáltalán a testről”, GA II, 3, 315.

30 GA II, 3, 319.

van a külvilágról. Másodszor: hogyan jutunk ahhoz, hogy a külvilág bizonyos jelenségei láttán feltételezzük, hogy léteznek tőlünk különböző szellemi lények. Harmadszor: hogyan fejezheti ki magát a szellem a testi világban (mindenekelőtt a saját testében). Ezeket a kérdéseket azonban most már csak azért is mellőzhetjük, mert esztétikai szövegeiben Fichte sem tárgyalja őket.

A művészet és a filozófia befogadásának lehetőségétől azonban elválaszthatatlan a kérdés, hogyan képes valaki az én szellemem megnyilatkozását felfedezni egy külvilágban talált jelenségben, hogyan találkozhat benne az én eszméimmel. Nemcsak a szellemek közötti közvetlen hatás lehetetlen ugyanis, hanem önmagában a testi közvetítés sem elég ahhoz, hogy egy másik szellem az általam szándékolt állapotba kerüljön, hogy az én képzeteim szülessenek meg benne is. Hiszen ha olyan képzeteket akarok valakivel közölni, amelyeket szabadon alkottam, és amelyeknek ezért lényegi vonása az is, hogy öntevékenyég eredményei, akkor hiábavaló volna hatást gyakorolnom rá. Azok a filozófiai vagy művészi képzetek, amelyeket a produktív képzelőerő hozott létre bennem, a maguk mivoltában csak úgy jelenhetnek meg benne, ha ő is létrehozza őket önmagában, mégpedig a benne működő produktív képzelőerő révén. Úgy kell tehát közölnöm a másik emberrel azt, hogy milyen képzetet alkotson, hogy alkalmas változást idézek elő a fizikai világban, hogy képzetemet mintegy belekódolom annak egyik darabjába, alkalmat és ösztönzést adva rá, hogy a másik maga is megalkossa a megfelelő képzetet. Fichte szerint ez az egyetlen lehetőség arra, hogy szabad lények szabadon kommunikáljanak. Minden más egyfajta kényszerítés volna. „A szellemek szabadok, és nem lehet bennük meghatározásokat *előidézni*, hanem az érzéki világ egy jelenségének iránymutatása szerint *önmagukat* kell meghatározniuk.”³¹

Ez azt jelenti, hogy – amennyiben szabadok vagyunk – nem lehetnek olyan képzeteink, amelyeket külső *hatásként fogadunk be*, akármilyen magasztos képzetek legyenek is ezek. Az igazság vagy a szépség sem jelent ez alól kivételt. Se mások gondolatai, se a műalkotások nem *ragadhatnak magukkal* bennünket anélkül, hogy csorbulna az önmeghatározásban álló szabadságunk. Nem veszélyezteti

31 GA II, 3, 319.

azonban a szabadságot az, ha valaki felszólítására (*Aufforderung*) egy konkrét meghatározást hozunk létre magunkban. Bár cselekvésünk szabályát ilyenkor kívülről vesszük, annak alkalmazásában teljességgel szabadok vagyunk. A szellemek kommunikációja éppen abban áll, hogy szabadságuk egy konkrét használatára szólítják fel egymást. A szabadságra való felszólítás Fichte filozófiájának egyik alapkategóriája. Így a művészet vagy a filozófiai befogadásának a kérdése is szerves, bár alárendelt része a fichtei rendszernek, amennyiben a felszólítás módját: testi jellegét helyezi a figyelem középpontjába.

Aki Fichte idealista elméletében rekonstruálni képes az érzéki világ átalakításának és a tapasztalatnak a fogalmát, nem fog megütközni azon a gondolaton, hogy az egyik eszes lény megfelelő fizikai hatások révén bizonyos képzeteket idézhet elő a másikban. Hiszen az „ember természeténél fogva képzetalkotó lény, [és] természete révén nem is több ennél. [...] Képzetalkotó gép, amelyet kívülről jövő hatás határoz meg, belülről pedig természetének szükségszerű törvényei.”³² Ha valaki betűket ír vagy képeket fest a papírra, hatást tud gyakorolni ránk, be tud avatkozni képzeink világába, mert a szó megfelelő értelmében befogadjuk, és a megismerő képesség öntudatlanul működő mechanizmusai szerint feldolgozzuk az általa előidézett hatásokat. Az ember azonban nemcsak törvényeknek alávetett lény, hanem szabad is, és ebben a mivoltában függetlenítheti magát természetének mechanizmusaitól. A produktív képzelőerő képes önállóan is teremteni, és abból, amiből a megismerő apparátus részeként működve csak a külvilág hű képét hozza létre, az esztétikai ösztön indíttatására pusztán a képzet kedvéért megalakíthatja *ugyanazt* a képzetet, amelynek testi burkává a másik ember a tapasztalati világ egyik tárgyát tette. A művészet és a filozófia éppen ezt a szabadságot szólítja meg, szólítja fel bennünk.

A szellemek közti kommunikációs folyamatot a következő lépésekben összegezhethetjük tehát. Az egyik szellemi létező a produktív képzelőerő valamely képzetét megtestesíti az érzéki világ egyik tárgyának megformálása által. A másik szellemi létező a tapasztalat

32 Fichte, Johann Gottlieb: Az igazság iránti tiszta vonzalom élenkítéséről és fokozásáról (ford. Hankovszky Tamás). *Tiszatáj* 66 (2013), 5. 78–83.; 80.

szokásos útján megismeri ezt a tárgyat, majd felismeri benne a szellem lenyomatát és egyszersmind azt az útmutatást is, amelyet szabadon követve a produktív képzelőerő révén maga is megalkothatja a szóban forgó képzetet. Fichte elmélete első megfogalmazásakor³³ meglehetősen kezdetleges volt, és ezt jól jelzi az a példa, amellyel szemléltetni próbálta. Megszületik bennem egy gondolat, amelynek, amikor kimondom, a levegőt megrezegtetve testi dimenziót adok. Szavaim üres zörejek csupán, önmagukban semmi értelmük sincs, de ösztönzést adnak a hallgatóknak, hogy valamiféle értelmet tulajdonítsanak nekik. „Mennél közelebb esik ez az értelem ahhoz, amelyet én akartam beléjük helyezni, annál jobban megértettek engem, mennél távolabb, annál kevésbé értettek meg.”³⁴ E példa se arra nem vet fényt, hogy hogyan kell a gondolatot szavakba önteni, se arra, hogy milyen módon irányítja a gondolat anyagi hordozója a hallgatók szabadságát arra, hogy maguk is a megfelelő gondolatot alakítsák ki. Mindenesetre tökéletes összhangban van azzal, hogy Fichte korai nyelvmelelete szerint a szavak pusztán arra szolgálnak, hogy a hallgatók figyelmét valamilyen irányba tereljék.³⁵

A produktív képzelőerőre alapozott szellemi kölcsönhatások elmélete azonban nem csak ott kelt hiányérzetet, ahol kezdetleges nyelvfilozófiára kénytelen támaszkodni. Ahogy a beszéd példája nem volt képes feltárni, hogy mik a sikerfeltételei a szellemi tartalmak kommunikációjának, ugyanúgy nem teremt világosságot Fichte másik példája sem, amelyet a művészet területéről vesz. Mind az előadások, mind a levelek Pygmalion átalakított és továbbgondolt történetével³⁶ próbálják megvilágítani az epigonok és a másolatkészítők művészi kudarcának okait. Állításuk szerint aki nem ismeri fel a műalkotásban a szellemet, mert maga is híján van annak, még egy pontos másolat létrehozásával is csak

33 Az alapgondolatot azonban egész életében tökéletesítette, és a filozófia közvetítésének imponáló elméletévé fejlesztette. Vö.: Oesterreich, Peter L.–Hartmut Traub: *Der ganze Fichte. Die populäre, wissenschaftliche und metaphilosophische Erschließung der Welt.* Metzler, Stuttgart 2006, 81–97.

34 GA II, 3, 320.

35 Vö.: Imhof, Silvan: „Kann der Mensch ohne Sprache gedacht werden?” Die transzendente Rolle der Sprache bei Fichte. In *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie.* 55 (2008) 2. 356–378. Különösen: 366–368.

36 GA II, 3, 321., illetve GA I, 6, 359–360.

a mű anyagi oldalát reprodukálja, és termékét csak azok tévesztik össze az igazi műalkotással, akikből szintén hiányzik a szellem. A példában szereplő utánzóknak sem a technikai felkészültsége hiányos, hiszen „ami *számára* Pygmalion műve volt, azt kétségkívül újra megalkotta”.³⁷ Nem alkotóként mondott csődöt, hanem befogadóként, mert nem volt képes saját produktív képzelőereje révén önmagában újraalkotni a Pygmalion szobrában megtestesült képzetet, így aztán szobrászként sem testesíthette meg azt saját munkájában. A két szobor ennek ellenére fizikai valóságában teljesen egyforma volt, ami azt a kérdést veti fel, hogy ha a szellemek közötti kommunikáció egyetlen lehetséges útja a testi közvetítésen keresztül vezet, akkor hogyan különbözhet külsőre teljesen azonos tárgyak művészi értéke legalább az avatott szemlélők számára, vagyis miért mond többet vagy mást az igazi műalkotás, mint a tőle empirikusan megkülönböztethetetlen másolat.

Erre a kérdésre Fichtének sajnos nincs válasza, példája mégis jól szemlélteti művészetfilozófiájának két fontos aspektusát. Először is hogy szellemre van szükségünk ahhoz, hogy egy tárgyban meglássuk a szellemet, vagyis *a műalkotás befogadása éppúgy a produktív képzelőerő dolga, mint a létrehozása*. A befogadó és az alkotó közötti legfontosabb különbség így az, hogy a művész a képzetet nem egy másik szellem felszólítása és iránymutatása alapján hozza létre, a befogadó viszont igen. A műalkotás fizikai valójának jelentőséget az adja, hogy benne történik meg a felszólítás és az iránymutatás. Csakhogy hiába állította Fichte, hogy szellemek találkozása kizárólag testi közvetítés útján valósulhat meg, a műalkotás anyagi oldalának pontos szerepét nem sikerült tisztázni, sőt, Pygmalion példájának második fontos tanulsága éppen az, hogy *a mű esztétikai értéke végső soron független az anyagától*. Sőt, mint az ösztönök fichtei felosztásából kiderült, a mű anyagának megformálása nem is az esztétikai ösztön révén történik, hiszen ennek célja nem több, mint egy képzet kialakítása a szubjektumban. A képzetnek megfelelő tárgy létrehozását már egy másik ösztön, a gyakorlati vezérli. Így a szigorúan vett esztétika területe a szubjektumok képzeleteinek világát öleli csak fel. A műalkotás és annak érzéki megismerése kívül esik rajta.

Ez az eredmény egybecseng azzal, hogy Fichte számára a betű a filozófiában is csak a szellem közléséhez tartozik, nem a

37 GA II, 3, 321.

lényegéhez. „A filozófiának eredetileg nincsenek betűi, hanem tisztán csak szellem.”³⁸ Sőt, a filozófia lényegéhez még az sem tartozik hozzá, hogy közöljék, hogy betűkbe öntsék. Hiszen az esztétikai ösztön gyümölcseként a filozófia olyan képzetek rendszere, amelyek már azáltal megvalósítják céljukat, hogy vannak. Így a betű, ha nem is ellentétes a szellemmel, külsődleges hozzá képest, mert az esztétikai dimenzióban a közlés, a szellem kifejeződése, megtestesülése járulékos elem csupán. „Nem az a filozófia, amit az emlékezetünkben őrzünk, vagy amit a könyveinkben kinyomtatva olvashatunk [...]. Mindaz, amit én vagy bármelyik tanár előadhat önöknek, mindaz nem a filozófia. Saját magunk számára persze az, feltéve, hogy megvan bennünk. Továbbadni viszont nem tudjuk. Minden filozofémánk test, és semmi más, csak test, amelyet azért nyújtunk át önöknek, hogy segítségükkel önmagukból, önmaguk által és önmagukban bontakoztassák ki a filozófiát.”³⁹

Ennek fényében valóságos vádirattá válik, amikor – éppen a betű és a szellem viszonyáról Schillerrel folytatott vita napjaiban – Fichte tanácsokkal látja el Reinholdot, hogyan közelítse meg tudománytant. „Ne tulajdonítson a kifejezéseimnek akkora értéket, mint amekkoráival az Ön kijelentései rendelkeznek. Többen is azt állították, és azt hiszem, joggal, hogy szinte lehetetlen az Ön filozófiájának sajátos gondolatait másképp kifejezni, mint ahogy ezt Ön tette; ez sem az én írásaim, sem a kanti írások esetében nem így van. Ezeket végtelenül sokféle módon ki lehet fejezni, és tőlem legalábbis nem lehet elvárni, hogy az első lépésben választott ábrázolásmód legyen a legtokéletesebb. A test, amelybe Ön a lelket beburkolja, szorosan áll rajta; az, amibe én burkolom, laza, és könnyedén van rádobva. Azt, amit én közölni akarok, nem lehet *kimondani*, sőt *megérteni* sem, hanem csak *szemlélni*; amit én mondok, annak az a feladata, hogy az olvasót úgy vezesse, hogy a kívánt szemlélet benne magában alakuljon ki. Aki az én írásaimat akarja tanulmányozni, annak azt ajánlom, hogy a szavakat hagyja szavaknak lenni.”⁴⁰ Vajon hasznára válna-e egy ilyen tanács annak is, aki

38 GA III, 2, 236.

39 GA II, 3, 333.

40 Fichte levele Reinholdhoz, 1795. július 2. Fichte és Reinhold levelezése. 78–79.

nem Fichte filozófiája után érdeklődik, hanem egy műalkotást szeretne *élni*? Elvlasztható-e a művészettől a mű, a test és az érzet?

Conținut

Revoluția copernicană a esteticii la Fichte

Cuvinte cheie: *imaginație productivă, spirit, operă de artă, intersubiectivitate, îndemn, Schiller*

Potrivit punctului de vedere, bazat în general pe aprecierea negativă a lui Hegel, filosofia lui Fichte este inadecvată pentru a construi, pornind de la ea, o temeinică filosofie a artei. Acest lucru pare să fie susținut și de faptul, că singurul text publicat cu tematică estetică al lui Fichte, *Über Geist und Buchstabe in der Philosophie*, a rămas practic fără ecou. În studiul de față voi încerca să demonstrez, că acest text fichtean, împreună cu fragmente din alte opere ale autorului, dezvoltă o concepție estetică semnificativă, chiar dacă neconvențională. În timp ce Fichte susține, că este de acord cu estetica kantiană, teoria sa nu se bazează pe categoriile judecății de gust și a rațiunii practice, ci pe imaginația productivă, dând astfel centralitate procesului creației artistice. Pornind de la teza, că opera artistică înseamnă pentru spectator-privitor, în același timp o chemare și un îndemn pentru mobilizarea imaginației productive proprii, putem spune că și în procesul consumării artei, punctul determinant nu este fenomenul pasiv al aisthesisului, ci activitatea spiritului, cu alte cuvinte actul libertății însuși. De aceea arta și filosofia sunt domenii strâns înrudite. Creația nu înseamnă doar a crea opere de artă sau sisteme filosofice, ci și cunoașterea acestora, care la rândul său înseamnă libera re-producere a lor.

Abstract

Fichte and the Copernican Revolution of Aesthetics

Keywords: *productive imagination, Spirit, work of art, intersubjectivity, summons, schiller*

It is generally held – due to Hegel's claim – that Fichte's philosophy is not appropriate to be the fundament of a significant art philosophy. This view seems to be proved also by the fact that the only aesthetical writing of Fichte (*On the Spirit and the Letter in Philosophy*) lacked of any response in effect. In my paper I mean to point out that this article of

Fichte and some details of his other works still conceal a remarkable although odd aesthetics. Even though Fichte states that he mostly agrees with the Kantian art philosophy he doesn't build his theory on categories of taste and faculty of judgment but the productive imagination, giving centre stage to the process of art creation. However based on the thesis that for the receiver art works give both call and direction at the same time to mobilize their own imagination Fichte can extend his theory to the meeting with artworks. Accordingly the crucial element of delight of art is not the essentially passive process of aisthesis, but the activity of Spirit that is the act of freedom itself. Hence, art and philosophy are closely related. Not only the creation of art pieces and philosophical systems are production, but their recognition is also their free re-creation.

Hankovszky Tamás 1969-ben született, tanulmányait Szegeden és Bonnban végezte. Kémiából, magyar nyelv és irodalomból, teológiából és filozófiából szerzett diplomát. Az ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskolájában, az Esztétika Program keretében doktorált. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Filozófia Tanszékének oktatója, ahol logikát, klasszikus német filozófiát és társadalomfilozófiai tárgyakat tanít. Szűkebb kutatási területe jelenleg Kant és Fichte filozófiája. Korábban tíz éven át tanított teológiát a Szegedi Hittudományi Főiskolán. Eddig egy kötete jelent meg: *Pilinszky János evangéliumi esztétikája. Teremtő képzelet és metafizika* (2011). Tanulmányait többek között a *Magyar Filozófiai Szemle*, a *Kellék*, a *Vigilia*, a *Teológia* és a *Tiszatáj* közölte. Honlapjának címe: www.hankovszky.com.